

Fehér Márta (1942–2020)

Fehér Márta munkásságáról nem lehet úgy számot adni, ahogy a filozófusokéről általában. Az ilyen számadások általában eredménycentrikusak; olyan fordulatokat tartalmaznak, hogy „új választ adott...”, „megmutatta, hogy...”, „döntő érveket fogalmazott meg...”. Az ő írásaiban nem nagyon találni olyan fordulatokat, amelyek azt jeleznék, hogy ő ilyen és ilyen eredményekkel gazdagította a filozófiát és a tudománytörténetet. Például legfontosabb könyvének, *A tudományfejlődés kérdőjeleinek* végén olyan megfogalmazásokat találunk, hogy a „vita jelentőségét abban látjuk, hogy felhívta a figyelmet”, „az eddigi tudományfilozófia válságát jelzi”, „egy új [...] filozófiai jelentéselmélet kidolgozására van szükség” (Fehér Márta 1983. *A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenszurábilításának problémája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 182). A konklúzió nem válasz vagy megoldás, hanem diagnózis és a feladat meghatározása. Csak felmutatja az utakat, és jelzi, hogy merre érdemes elindulni, de nincs soha diadalmas célba érés. E mögött a manapság meglehetősen szokatlan írásmód mögött egy nem kevésbé szokatlan szerepfelfogás áll. Abban látta feladatát, hogy „bakot tartson, és másokat felemeljen” – ezek a saját szavai –, hogy mások kideríthessék a magas falak mögött rejlő titkokat.

De hogyan is látta a tudományfilozófia helyzetét és az elvégzendő feladatokat? A kiindulópontot a kuhni–feyerabendi inkommenszurábilítás-probléma jelentette számára, amely akkor még – filozófiai diplomáját 1968-ban szerezte – meglehetősen élő probléma volt. Kuhn és Feyerabend mellett érveltek, hogy az időben egymást követő átfogó tudományos elméletek vagy paradigmák radikálisan különböznek, nincs olyan, mindkét elmélet hívei számára egyaránt elfogadható közös mérce, amellyel lemérhetnék, melyik teljesít jobban. Ez nem afféle technikai probléma volt a tudományfilozófia számára, hanem inkább egzisztenciális kérdés. Ez a filozófiai diszciplína ugyanis éppen abból a célból szerveződött meg, hogy feltárja, miben rejlik a tudomány kiválósága, miért bír nagyobb kognitív autoritással, mint más, részben vagy egészében tudásra irányuló vállalkozások. A választ pedig abban találta meg, hogy a tudomány fejlődik: a későbbi elméletek valamilyen módon jobbak a korábbiaknál. Az összemérhetetlenségi tézis éppen ezt kérdőjelezte meg.

Fehér Márta álláspontja nem igazán ragadható meg úgy, hogy a tézist igaznak vagy hamisnak tartotta volna. Nem gondolta sem azt, hogy meg kell barátkoznunk a belőle fakadó relativista konklúziókkal (bár bizonyos értelemben, mint látni fogjuk, relativista volt), sem azt, hogy elég megcáfolnunk, s aztán nyugodtan folytathatjuk azt, amit eddig csináltunk. Úgy gondolta, hogy mély problémáról van szó, amely azt igényli, hogy egy sor dolgot nagyon alaposan végiggondoljunk, s az eredmény nem a tézis igazolása vagy cáfolata lesz, hanem, hogy megváltozik a tudományfilozófiai konstelláció, és megváltoznak a kérdéseink is.

A tézis *szemantikai* változatával kapcsolatban – az elméletek változása nyomán megváltozik a terminusok referenciája, így az egymást követő átfogó elméletek nem ugyanarról beszélnek – úgy gondolta, hogy a Kripke- és Putnam-féle szemantika segítségével nyerhetünk választ. Pontosan látta, hogy a tézis – különösen Feyerabend érvelésében – a hagyományos, fregei–carnapi szemantikára támaszkodik, de nem hitte azt, hogy Kripke és Putnam tanításai önmagukban elégségesek lennének a tisztánlátáshoz. Kripkének és Putnamnek igazat adott abban, hogy a referencia rögzítését nem a fejünkben lévő reprezentációk viszonyai határozzák meg, s hogy ebben környezeti és társadalmi tényezők is szerepet játszanak, de úgy vélte, egyiket sem értjük igazán. Ami a környezeti tényezőket illeti, nem szimpatizált Kripke oksági felfogásával, inkább pragmatikai jellegűnek gondolta ezeket, s azt javasolta, hogy a tudományos kísérletek háza táján lenne érdemes vizsgálódnunk. A Putnam-féle nyelvi munkamegosztást értékes meglátásnak tartotta, de úgy vélte, tovább kell finomítanunk.

A tézis *módszertani* változata szerint az egymást követő átfogó elméleteknek megvannak a saját kritériumaik a keretükben születő koncepciók helyességének lemerésére, de közös, univerzális kritériumrendszer nem létezik. Adhatunk ugyan egy listát arról, hogy a tudományban melyek az univerzálisan elfogadott értékek, csak hogy az absztrakt módon jellemzett értékek elégtelenek a gyakorlat megértéséhez. Például abból, hogy elvárjuk a pontosságot, nem érthető meg, hogy az adott tudományos közösség miért reagál különféle pontatlanságokra eltérő módon: egyes pontatlanságokat félretesznek, mondván, hogy később majd tisztázzuk, másokat azonban súlyosnak és mindenképpen megoldandónak tartanak.

Tudománytörténeti munkássága, amely nemzetközileg elsősorban ismertette tette, éppen a módszertani kérdésekhez kapcsolódik. A szakma korai nagy képviselőivel (Ian Hacking, Nicholas Jardine, Ernan McMullin és számos Cohen), közös problématerében dolgozott a tágan posztpozitivistá tudománykép kialakításán. Ahogy a tudomány-tanulmányok sok más szerzője, Fehér is nem csak indokoltak, hanem termékenynek is tekintette az univerzális és tisztán intellektuális racionalitás-fogalom meghaladását. Ezekből a gyökerekből nőtt ki a történetileg érzékeny filozófiatörténet (*History of Philosophy of Science – HOPOS*), az integrált tudományfilozófia és történet (*Integrated History of Philosophy and Science – IHPS*), a történeti episztemológia és a tudomány-hermeneutika.

Már legkorábbi munkáiban is a természettudományos gondolatok és a tágabb világnézet kapcsolatát vizsgálta (Fehér Márta 1969. A „legkisebb hatás teológiája”. *Maupertuis elve: egy istenérv a felvilágosodás korából. Világosság.* 10/1. 7–12), és Márkus György köréhez kapcsolódva későbbi esettanulmányait is áthatja a hermeneutikai probléma felismerése. A tudománytörténet hozzáférhetővé és tanulmányozhatóvá teszi a valóság értelmezési lehetőségeit, és a termékeny relativizmus – szemben a dogmatikus abszolutizmussal – segít feltárni, hogy mennyire kontingensen is fejlődnek sokszor a normák.

Bár a görög tudományosság kialakulásának vitáihoz is hozzászólt – elsősorban a bizonyítási rendszerek fogalmainak kialakulása és változása kapcsán –, de a természettudományos forradalom időszakát vizsgálta legintenzívebben. Esettanulmányaiban világértelmezési alternatívák részletei érdekelték, és használta a tudomány vizsgálatának legtöbb bevett eszközét, legyen az logikai vizsgálat (mint Galilei érvelési mintái s bizonyításai), vagy épp recepció-történet (mint a newtoni világmépő popularizálása Algarotti műveiben). Kiemelt figyelmet szentelt olyan – tudományaink alakulására nagy hatású – kérdéseknek, mint a „természet matematizálásának válaszfűtjai”, vagy a „döntő kísérletek” változó megítélése, és számos munkájában fordult a lokális furcsaságok, „kuriozitások” felé: Novalis nézetei az égésről, Blake antinewtoniánus költészete, vagy a hermetikus hagyomány. Érzékeny volt az abszurdra, a paradoxikusra és inkonzisztensre, ezért foglalkozott olyan témákkal is, mint az előszó-paradoxon vagy épp a koncepciók perok logikája. A 200 feletti MTMT-tétel mind tudásának, mind érdeklődésének csak töredékes tára.

A publikációk témáit a változó filozófiai érdeklődés és a nagyszámú fordítás irányította. Berkeley, Newton és számos más szerző munkáiban is elmélyedve eltérő korok és tudásterületek szerzőit mutatta be és értelmezte az elő-, ill. utószókban, jegyzetekben.

Szeretett együtt dolgozni fordításokon, és szakértő tanácsai nem csak Polányi Mihály filozófiájának magyarra ültetését támogatták. A naturalizált episztemológiák korában növekvő érdeklődéssel fordult a szociológiai-antropológiai megközelítések felé, és egyre inkább érdekelt a posztakadémikus tudomány, a hagyományos mertoni normáktól eltérő tudástermelés legújabb korszaka.

De hogy visszatérjünk az összemérhetetlenségi tézis módszertani változatához, Fehér Márta számára nyilvánvaló volt, hogy a tudomány módszertana időben változik, s hogy a tudományos racionalitásnak nincsenek kellően konkrét és ugyanakkor univerzális standardjai. Ezen a ponton érdemes különbséget tennünk két kérdés között. Az egyik, az úgymond deskriptív kérdés, arra vonatkozik, milyen tényezők magyarázzák meg a standardok vagy a standardokat meghatározó elméletek változását, mi veszi rá a kutatókat arra, hogy például úgy döntsenek, az igazán fontos problémák nem azok, amelyeket korábban annak véltek. Ezen a ponton túl szűknek ítéli a hagyományos tudománytörténet-írás kereteit, és a tudásszociológia erős programjának hívéül szegődik. Az erős prog-

ram az edinburgh-i egyetem *science studies* csoportjában született meg, s bár az alapító tagok többségének távozásával egységes irányzatként pár éven belül megszűnt létezni, de maradandó hatást gyakorolt a tudomány, a technológia és a társadalom kölcsönhatásait vizsgáló, ma is folyó kutatásokra.

Az erős programot az úgynevezett szimmetria-tézis miatt nevezték el megalkotói erősnek, mely azt mondja ki, hogy igazság és tévedés, siker és kudarc ugyanolyan típusú okokkal magyarázandó. E tézis annak a kimondatlan teleologikus felfogásnak az elutasítása, amely szerint a tudomány mindaddig, amíg működését meg nem zavarjuk, megtalálja az igazságot, racionális döntésekre és sikerre vezet, s így szociológiai tényezőkre legfeljebb kudarc esetén apellálhatunk (pl. Liszenko-féle genetika, árja fizika). Fehér Márta fenntartás nélkül elfogadta a szimmetria-elvet, s így sajátos értelemben relativista volt: minden nézet elfogadottsága mögött ugyanolyan társadalmi mechanizmusok állnak. Ugyanakkor nem sokra tartotta az olyan magyarázatokat, amelyek a tudományos nézetekben ideológiát láttak (pl. a konzervatív Pasteur a szűznemzés cáfolatával a tömegmozgalmakat kívánta volna eszmeileg ellehetetleníteni).

Az összemérhetetlenség módszertani változata ugyanakkor egy normatív kérdést is felvet. A módszertanok történeti váltakozása mellett milyen jogcímünk lehet a tudomány történetében többé-kevésbé folyamatos fejlődést látni? Ez a kérdés Fehér Márta legtöbbször által olvasott írásában, *A tudományos forradalmak szerkezetéhez* írott utószóban is felmerül. Ennek utolsó lábjegyzetében ezt írja:

Valahogy hasonló a kérdés ahhoz, mint amit Örkény István tesz fel „Az élet értelmé” című egypercesében. „Ha sok cseresznyepaprikát madzagra fűzünk, abból lesz a paprikakoszorú – írja. – Ha viszont nem fűzzük fel őket, nem lesz belőlük koszorú. [...] Csak a madzag tenné? Nem a madzag teszi. A madzag, mint tudjuk, mellékes, harmadrangú valami. Hát akkor mi? Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára.” [...] Tulajdonképpen ezt a madzagot keresik a tudományfilozófusok. (Fehér Márta 1984. Thomas Kuhn „tudományfilozófiai paradigmája”. In Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat. 322.)

Lehet, hogy a nagy igazság az, hogy nincs jogcímünk, és nincs is szükségünk efféle narratívára. Elég gyönyörködnünk a paprikákban, és jó, ha tudjuk, hogy többféle madzag is megteszi, ha épp koszorút fűznénk.

Forrai Gábor – Zemplén Gábor